

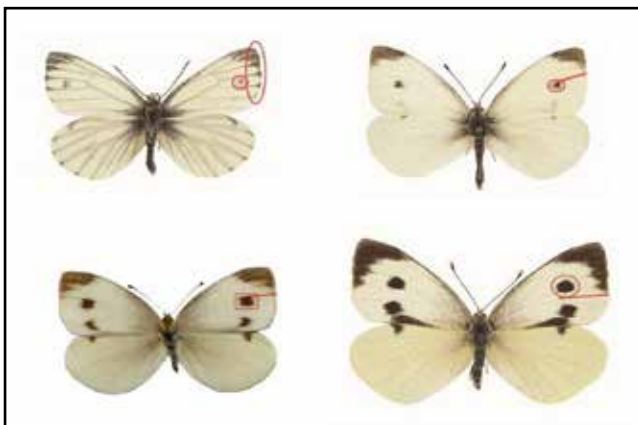
Van Wad tot Woud: nieuws uit de Friese natuur

Merel Zweemer

Een uitzonderlijke zomer ligt achter ons. Hoewel het natuurlijk lekker is als het even twee weken 25 graden is, waren de omstandigheden deze zomer wel extreem. Heel Nederland droogde op. Nog steeds zijn in de grote rivieren de gevolgen merkbaar; alleen schepen met geringere diepgang kunnen nog varen. Voor de natuur waren de gevolgen dramatisch. Beken waarin zeldzame vissen leven, droogden op met als gevolg vissterfte. Andere dieren profiteerden juist, bijvoorbeeld vlinders en libellen die dankzij het warme weer hun verspreidingsgebied konden vergroten. Daarover kunt u hieronder meer lezen. De rubriek van Wad tot Woud bestaat uit bijzonder natuurnieuws, zoals fenologische afwijkingen, waarnemingen buiten het verspreidingsgebied van een soort en de aanwezigheid van zeldzame dwaalgasten. Heeft u een bijzondere waarneming gedaan die u wilt delen met de lezers van Twirre? Laat het weten via mzweemer@gmail.com! Ditmaal zijn bijdragen geleverd door Harrie Bosma, Erwin Walstra, Harm Dijkstra, Carl Zuhorn, Anke Bruin-Kommerij, Jeroen Breidenbach, Wouter van der Ham, Robert Pater en It Fryske Gea.

Snelle opmars Scheefbloemwitje

Dit jaar was een bijzonder jaar voor het Scheefbloemwitje, een zeldzame dagvlindersoort. In 2015 werd de soort voor het eerst in Nederland waargenomen in Posterholt en op de Sint Pietersberg in Limburg. In 2016 werd de soort op veel meer plaatsen in Limburg gezien. Er werden ook rupsen waargenomen, een teken van voortplanting in ons land. Vanaf 2017 is de verspreiding nog sneller gegaan. Hoewel het zwaartepunt van de waarnemingen nog steeds in Limburg lag, kwamen er dat jaar ook waarnemingen binnen uit Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel. Dit jaar zijn er waarnemingen uit alle provincies behalve Zeeland en Zuid-Holland. Deze snelle opmars van het Scheefbloemwitje is vooral te danken aan de septembergeneratie van de soort die een sterke trekdrang heeft. Ook zal het mooie zomerweer een rol hebben gespeeld. Daarnaast heeft de soort baat bij rotstuintjes waarin kruisbloemigen aangeplant zijn. De voornaamste waardplant is scheefbloem, maar ook planten als Herik en schildzaad worden door de rupsen gegeten.



Figuur 1. Overzicht witjes. Van links naar rechts zijn boven Klein geaderd witje en Klein koolwitje afgebeeld en onder Scheefbloemwitje en Groot koolwitje. De determinatiekenmerken zijn omcirkeld (bron: De Vlinderstichting en Lepiforum.de).



Figuur 2. Scheefbloemwitje, Leeuwarden 21 augustus 2018 (foto Erwin Walstra).

Herkenning van het Scheefbloemwitje is lastig. Er zijn nu vier witjes die uit elkaar gehouden moeten worden en naar bleek hebben veel mensen daar moeite mee. Vooral het Groot koolwitje en Klein koolwitje lijken sterk op het Scheefbloemwitje. De Vlinderstichting heeft daarom een overzicht gemaakt van alle kenmerken van de vier soorten. Een deel van de onderscheidende kenmerken is in figuur 1 weergegeven. Wanneer er een denkbeeldig lijntje wordt getrokken van de onderkant van de zwarte vleugelpunt naar de bovenkant van de zwarte stip op de vleugel dan loopt dat lijntje bij het Klein koolwitje naar boven en gaat dwars door een cel heen. Bij het Groot koolwitje loopt het lijntje horizontaal, maar dan naar de onderkant van de vleugelstip en ook deze kruist cellen. Bij het Scheefbloemwitje loopt het lijntje min of meer horizontaal en volgt de ader langs de cellen. Ook zit er een verschil in de vorm van de stippen. Bij Klein koolwitje is de middenstip vaak rondachtig en veelal klein. Bij Scheefbloemwitje is de stip veel groter en vierkant. Ook het formaat verschilt. Het Groot koolwitje is een grote vlinder, terwijl het Scheefbloemwitje zelfs nog iets kleiner is dan Klein koolwitje.

Grote beer snelle ontwikkeling

Bij het nachtvlinderen worden met een felle lamp nachtvlinders op een doek gelokt. Om vertrapping van de dieren te voorkomen en om een goede telling uit te kunnen voeren, worden individuele nachtvlinders in bakjes weggevangen. Soms gebeurt het dat er eitjes gelegd worden door een vlinder, terwijl deze nog in het bakje zit. Afhankelijk van de levenswijze van de soort worden dergelijke eitjes soms opgekweekt door de auteur in een glazen bak met een inhoud van 40 liter. De onderste 5 centimeter is opgevuld met een mengsel van potaarde en zand. Daar zijn enkele takken in geprikt, zodat er voor rupsen de mogelijkheid is om zich ofwel in de aarde te verpoppen, ofwel aan een tak. Op de aarde bevindt zich strooisel, bijvoorbeeld oude rietstengels en verwelkte bladeren. De bak wordt afgesloten met een plaat van plexiglas waarin een aantal gaatjes is geboord en welke stevig wordt aangedrukt door een grote kei die op de plaat ligt. De bak staat buiten, zodat de temperatuur waaronder de rupsen zich ontwikkelen niet afwijkt van de buitentemperatuur. Wel staat de bak beschermt tegen regen en wind.

Half juli 2018 werd er tijdens twee nachten op rij een vrouwtje Grote Beer gevangen. Beide vlinders werden voor maximaal één dag in de kweekbak geplaatst in de hoop dat ze eitjes zouden leggen. Dat deden ze inderdaad allebei op 20 en 21 juli. Het ene exemplaar legde geteld 279 eitjes, het andere exemplaar geschat meer dan 300 eitjes. Deze eitjes kwamen voor zover dat na te gaan was allemaal uit op 26 en 27 juli (de warmste dagen van de zomer). De rupsen hadden een afmeting van ongeveer 3 mm. Zoveel minirupsen in een bak van 40 liter, dan raak je ze natuurlijk snel kwijt. Als voedsel werd er om de paar dagen vers blad van Ridderzuring in de bak gelegd. Daarop was de rupsenvraat goed zichtbaar, maar de rupsen zelf waren grotendeels onzichtbaar. Wel ontsnapten er tientallen via de luchtgaten in het deksel. Daar is niets aan te doen. De spinnen die

rondom de bak leven, zullen ervan gegeten hebben. In de week van 9 augustus waren de rupsen geschat 5 mm lang. Op 17 augustus werden ineens twee erg grote rupsen in de bak ontdekt. Alle overige rupsen waren 8-9 mm lang en twee dieren waren ongeveer dubbel zo groot, 18 mm. Ze ontwikkelden ook al de lange haren die kenmerkend zijn voor oudere rupsen van de Grote beer. Deze twee rupsen weken af van hun broertjes en zusjes en hadden op 10 september een lengte van ruim 60 mm bereikt. Op 11 september waren beide dieren verdwenen. Het vermoeden was dat ze zich hadden ingegraven om te verpoppen, al was er ook twijfel. Want waarom die groeisput? Dat is erg afwijkend voor de soort, die normaal gesproken als rupsje van 10-15 mm lengte overwintert, vanaf april wakker wordt en dan pas die groeisput inzet. Mogelijk waren de rupsen geparasiteerd, en zat er een ander organisme in de rups, die aanzette tot deze snelle ontwikkeling. Na iets meer dan een maand verschenen er op 14 en 16 oktober twee vlinders in de bak. Ze bleken dus helemaal niet geparasiteerd te zijn. De vlinders zagen er prima uit, maar hadden zich veel te vroeg ontwikkeld en zullen nu naar verwachting geen partner meer kunnen vinden om zich nog voort te planten. Ze zijn in de avondschemering in de achtertuin vrijgelaten.

Klimaatverandering

Insecten schuiven steeds meer naar het noorden op en zijn steeds later in het jaar nog actief. De bovenstaande waarneming van een 'tweede generatie' Grote beervlinders past in die trend, net als het Scheefbloemwitje. Door het droge en warme weer in de nazomer werden er vele opvallende waarnemingen gedaan. Zo is dit najaar op 20 oktober het Prachtpurperuiltje door Jurriën van Deijk aangetroffen op Vlieland. Deze nachtvlindersoort werd pas in 2015 voor het eerst in Nederland vastgesteld en alleen dit jaar zijn er al meer dan tien waarnemingen van. Ook de vondst van een andere nachtvlinder, de Paarsbandspanner, op 17 oktober eveneens op



Figuur 3. Zadellibel, Schiermonnikoog 14 oktober 2018 (foto Wouter van der Ham).



Figuur 4. Moshommel, De Widemar 20 augustus 2018 (foto Harm Dijkstra).

Vlieland door Jeroen Breidenbach is bijzonder te noemen. Nog nooit eerder was deze soort als imago in oktober in Nederland aangetroffen. Helemaal bijzonder was een korte invasie van de Zadellibel langs de kust in Nederland. Deze libellensoort was nog niet eerder in Fryslân aangetroffen, maar in oktober dit jaar werden meerdere exemplaren gezien op Vlieland, Ameland en Schiermonnikoog. De Zadellibel komt uit tropisch Afrika en kan grote afstanden afleggen. Bij gunstige weersomstandigheden is deze libel dan ook prima in staat om Nederland te bereiken. Omdat het om zwervers gaat, kan de Zadellibel in heel Nederland worden aangetroffen, al is de kans langs de kust het grootst, omdat zwerfvende dieren vaak de kustlijn volgen.

Moshommel Stiens Oudland

De verspreiding van Moshommel in Fryslân ligt vooral langs de kust, zowel die van de Waddenzee als het IJsselmeer. Waar de soort in het begin van de vorige eeuw nog voorkwam in heel Nederland, zijn de waarnemingen sinds 1970 sterk teruggelopen. Landelijk is de soort nog te vinden op Texel en in de Zeeuwse delta en in natte natuurgebieden zoals het Wormer- en Jisperveld in Noord-Holland en de Weerribben in Overijssel. De Moshommel heeft kwelders en bloemrijke, natte graslanden nodig en gaat achteruit door de intensieve landbouw. Het leefgebied verdroogt en de bloemenrijkdom verdwijnt. Die bloemen zijn juist erg belangrijk voor de soort. De koningin bezoekt hoofdzakelijk vlinderbloemigen,



Figuur 5. Waterzakmosdiertjeskolonie, Ravenswoud 27 augustus 2018 (foto Harrie Bosma).

hoewel koninginnen van de tweede generatie ook op distels te vinden zijn. Werksters bezoeken naast deze bloemen ook Braam, rolklaver, heide, Knoopkruid, melkdistel en wilgenroosje. De mannetjes zijn juist vooral op (melk)distels en wilgenroosje aan te treffen. Het nest wordt gemaakt van mos en wordt vrij agressief verdedigd door de 40 tot 120 werksters. De dieren foerageren tot maximaal 500 meter afstand van het nest.

Deze beschrijving geeft aan dat de soort vrij kritisch is en dat door veranderingen in het leefgebied het lang niet overal meer geschikt is voor de Moshommel. Daarom is het erg leuk te kunnen melden dat er dit jaar op twee locaties rondom Stiens, vrij ver landinwaarts, op dezelfde datum Moshommels zijn waargenomen. Het betreft waarnemingen van verschillende personen. Harm Dijkstra, Patrick Agterberg en Jaap Westra troffen op 20 augustus 2018 bij de vogelkijkhut van De Widemar een exemplaar aan dat op Kruldistel foerageerde. Remco Hiemstra zag op dezelfde dag ongeveer anderhalve kilometer westwaarts maar liefst zeven dieren, twee werksters en vijf darren, foeragerend op Rode klaver. Hopelijk is dit een teken dat het leefgebied van Moshommel rondom Stiens van dusdanige kwaliteit is dat de soort hier standhoudt. En wie weet, veranderingen kunnen gekeerd worden. Misschien dat dit soort randjes van het verspreidingsgebied uiteindelijk bijdragen tot rekolonisatie van verloren leefgebied.

Mosdiertjes Ravenswoud

Op 27 augustus 2018 trof Harrie Bosma een vreemde drijvende substantie aan in een vaart nabij Ravenswoud. Het bleek te gaan om een kolonie van Waterzakmosdiertjes. In 2015 en 2017 werd deze soort ook al op deze locatie gemeld. Verder is er voor Fryslân alleen nog een niet nader gedocumenteerde waarneming uit het Canadameer bij Appelscha bekend. Waterzakmosdiertjes zijn kolonievormende mosdiertjes uit zoet water. Veel zoutwatermosdiertjes vormen harde, verkalkte kolonies, maar bij het Waterzakmosdiertje is het een zachte, geleïachtige en doorschijnende zak. In eerste instantie zit een kolonie vastgehecht aan onderwatersubstraten zoals plantenstengels, hout of zoetwatermosselen, maar wanneer de grootte toeneemt, kan de kolonie gaan



Figuur 6. Waterzakmosdiertjeskolonie van dichtbij, Ravenswoud 27 augustus 2018 (foto Harrie Bosma).



Figuur 7. Kuiken Dwergstern, Ameland 2 juni 2017 (foto Robert Pater).

drijven. Onder water ziet de kolonie er geelachtig of wit uit, boven water is ze bruin. Eén kolonie is maximaal 30 centimeter groot, maar meerdere kolonies kunnen samengroeien en drijvende zakken tot wel twee meter in doorsnee vormen. In de winter sterven de kolonies af, maar de statoblasten (voortplantingsorganen) zijn bestand tegen uitdroging en vorst.

De soort is een exoot uit Noord-Amerika die in 1883 voor het eerst werd waargenomen in Europa. Het Waterzakmosdiertje is onder andere bekend uit Frankrijk, Duitsland, Nederland, Luxemburg, Oostenrijk en Tsjechië. Ook in Japan en Korea is hij inmiddels opgedoken. In Nederland is de soort voor het eerst in 2004 in de Hunze in Drenthe vastgesteld. Kort hierna volgden meldingen uit Arnhem, Zwartsluis, Tilburg en Roermond. Ondanks het geringe aantal meldingen doet de verspreiding over meerdere plaatsen in Nederland vermoeden dat de soort zich gemakkelijk uitbreidt. Het Waterzakmosdiertje wordt verspreid met ballastwater van schepen, door vis en binnenwatervisserij, sportvissers en vermoedelijk ook via (illegale) handel in aquariumplanten. De mate van invasiviteit kan worden afgeleid uit de brede verspreiding in zowel koud als gematigd warm water, het grote aanpassingsvermogen aan diverse biotopen, zoals zoetwatergetijdengebieden, moerassen, meren, kanalen en vijvers en de voorplanting en overlevingsstrategie. Of de soort ook echt een negatieve impact op zijn omgeving heeft, is tot dusver onbekend. Het Waterzakmosdiertje zou qua ecologie kunnen concurreren om voedsel of ruimte. Indien grote kolonies op andere organismen of planten groeien, kunnen deze verstikt worden en afsterven. Waterzakmosdiertjes worden gegeten door vissen, rivierkreeften en insecten zoals schietmotten. Eventuele economische impact zou kunnen bestaan uit het verstopping van visnetten. Dergelijke situaties zijn echter nog niet uit Europa bekend.

Vlieland broedvogels

Het broedseizoen van 2018 heeft op Vlieland bijzonder goede resultaten opgeleverd. Boswachters Anke Bruin-Kommerij en Carl Zuhorn delen dit nieuws. Begrazing in het duingebied tussen Lange Paal en de Oude Kooi door Schotse Hooglanders en Soayschappen heeft een broedgeval van de Grauwe klauwier opgeleverd. Het vee houdt het duin open zodat er veel zanderige stukken zijn. Hier kan het vrouwtje Zandhagedis haar eieren tot tien centimeter diep ingraven. De mest van de runderen en schapen trekt insecten aan. Er groeien maar weinig bomen in het begrazingsgebied, maar wel meidoorn. Door de doorns laten de runderen en schapen deze plant met rust. Zo is een prima biotoop voor de Grauwe klauwier ontstaan, die hier voedsel (insecten en Zandhagedissen) en beschutting (meidoorn) kan vinden. Een kroon op de jarenlange begrazing!

Tevens hebben er op drie plaatsen op het eiland Nachtzwaluwen gebroed. Deze vogels zingen door een indringend 'purrrrrrrrrrrrrrrrr' geluid te laten horen in de avond- en ochtendschemering. Dit bijzondere geluid leidt al eeuwen tot allerlei treffende bijnamen, zoals nachtratel, ratelaar, dwaaske, paduil, vliegende pad, spinnewiel en dagslaper. Overdag zijn ze onvindbaar met hun perfecte schutkleur. Ook waren er afgelopen voorjaar op drie verschillende plekken langs bos- en heideranden zingende Boomleeuweriken te horen. En waar er vorig jaar één paartje van de Cetti's zanger op Vlieland broedde, het meest noordelijke broedgeval in Nederland, werd dat dit jaar uitgebreid naar drie paartjes. Het geluid van een zingende Cetti's zanger lijkt wel wat op een Nachtegaal, maar dan veel luider. Er broeden jaarlijks ongeveer 750 paar Eidereenden op Vlieland en dit jaar zorgden ze voor relatief veel kroost; er werden 575 jonge eendjes gezien. Dankzij het rustige weer, geen zomerstorm en geen extreem hoog tij, hebben 7 paar Strandplevieren, 3 paar Bontbekplevieren, 78 paar Dwergsterns en 97 paar Visdieven allemaal hun jongen groot kunnen brengen.

Kraanvogels op de Delleboersterheide

De Kraanvogel is een relatieve nieuwkomer als broedvogel in ons land. Na eeuwen van afwezigheid broedde in 2001 het eerste paartje in het Friese



Figuur 8. Visdieven begroeten elkaar, Ameland 19 mei 2018 (foto Robert Pater).



Figuur 9. Een crèche van Eidereenden, Ameland 6 juni 2018 (foto Robert Pater).

deel van het Fochteloërveen. In 2007 werd een tweede gebied uitgeprobeerd, het Dwingelderveld in Drenthe. De broedpoging mislukte, maar in 2012 kropen er wel succesvol twee kuikens uit het ei in het Dwingelderveld. Inmiddels broedden er toen al vier paartjes in het Fochteloërveen. Vanaf 2014 ging het sneller. Kraanvogels gingen ook broeden in verschillende gebieden in Overijssel en Gelderland en een derde gebied op de grens van Drenthe en Fryslân werd in gebruik genomen, het Drents Friese Wold. In 2016 waren er al 17 paar broedvogels in ons land. In Noord-Brabant en Limburg keek men uit naar het eerste broedgeval, wat dit jaar ook heeft plaatsgevonden.

Hoewel dit jaar een absoluut recordjaar was voor wat betreft het aantal Kraanvogelpaartjes, viel het broedsucces landelijk toch tegen. Slechts 26 van de 32 paartjes hebben daadwerkelijk eieren gelegd. Van de twintig getelde kuikens zijn er slechts zeven vliegvlug geworden. Door de droge zomer was er weinig voedsel te vinden en konden roofdieren gemakkelijker bij de nesten. Ook raakten twee kuikens bij het oversteken van een drukke weg van hun ouders gescheiden en zijn ze waarschijnlijk door onderkoeling, stress en honger doodgegaan.

Goed nieuws is dat er in Fryslân een nieuw gebied is gekoloniseerd, en wel de Delleboersterheide. Begin april zag een toezichthouder van It Fryske Gea baltende Kraanvogels. Ondanks de droogte zijn de ouders erin geslaagd om één jong groot te brengen. It Fryske Gea hoopt dat dit broedsucces aangeeft dat er in de toekomst vaker Kraanvogels zullen broeden in het gebied. Kraanvogels zijn de kroon op de ontwikkeling van grote natte natuurgebieden, waar ook veel andere bedreigde dieren zich thuis voelen zoals Watersnip, Grauwe klauwier en Gladde slang. De aanwezigheid van Kraanvogels geeft aan dat het ecosysteem in orde is en dat er voldoende grote insecten en kikkers zitten. Wanneer er dan ook voldoende rust in het gebied is, komt de Kraanvogel er vanzelf wel.

Libellennieuws

Afgelopen voorjaar begon al warm en droog waardoor veel libellensoorten verder hebben gezworven dan normaal. Twee soorten witsnuitlibellen, die voorheen niet uit het gebied bekend waren, werden vlakbij Leeuwarden ontdekt. Het gaat om de Sierlijke witsnuitlibel en de Venwitsnuitlibel die beide in de Kleine Wielen ten oosten van Leeuwarden werden gesignaleerd. De Sierlijke witsnuitlibel werd daarnaast ook nog in Natura-2000 gebied de Grutte Wielen gefotografeerd. De Kleine Wielen staat bekend als libellenparadijs waar niet minder dan 32 soorten libellen en juffers zijn vastgesteld. Naast de twee witsnuitlibellen werden dit jaar ook de Blauwe breedscheenjuffer en de Tengere grasjuffer voor het eerst in het gebied gezien. Of er ook sprake zal zijn van voortplanting van de betreffende soorten, is niet bekend. Het leefgebied van de Venwitsnuitlibel omvat klein, zuur water in veengebieden en vaak in bossen. De larven worden vaak gepredeerd door vissen, dus legt de libel liever eitjes in ondiepe poelen. De Sierlijke witsnuitlibel tolereert matig voedselrijke wateren met rijke watervegetatie. In tegenstelling tot andere soorten witsnuitlibellen, hebben de larven van de Sierlijke witsnuitlibel stekels, waardoor ze weerbaarder zijn en ook in wateren met vissen voorkomen. De Tengere grasjuffer is een uitgesproken pionier en komt vooral voor op de zandgronden. Ze leven bij ondiepe plasjes van kwel, randen van hoogveengebieden, zand- en grindgaten en groeven. Deze soort zwerft makkelijk over grote afstanden. De Blauwe breedscheenjuffer is veelal te vinden bij langzaam stromende beken en rivieren en bij grotere zuurstofrijke plassen, zoals zandafgravingen. In Nederland is de soort vrij algemeen in het oosten van het land en hij schuift langzaam op naar het westen. Wellicht dat de Sierlijke witsnuitlibel en de Blauwe breedscheenjuffer zich nog wel eens thuis gaan voelen in de Kleine Wielen. Bij de andere soorten ging het vermoedelijk om zwervende individuen.

*Merel Zweemer
De Boorne 15
8939 BS Leeuwarden
mzweemer@googlemail.com*